

KAKO JE NASTAJALA SABORSKA DEKLARACIJA »NOSTRA AETATE« O ODNOSIMA CRKVE PREMA NEKRŠĆANSKIM RELIGIJAMA

Nikola Bižaca, Split

Sažetak

Na II. vatikanskom saboru Crkva je u odnosima s religijama napravila jedan epohalni zaokret. Nakon stoljetne konfrontacije, ona se odlučuje za nov način pristupa religijama koji će biti utemeljen na poštivanju i dijalogu. Ta nova percepcija religija i odnosa s njima na posebit način dolazi do izražaja u deklaraciji *Nostra aetate*.

U ovom članku autor se bavi rekonstrukcijom temeljnih faza u procesu nastajanja ovog dokumenta: od pripravne faze u predsaborskom razdoblju do veoma uzbudljivih zbivanja i neočekivanih obrata koji su pratili čitavu povijest nastajanja deklaracije *Nostra aetate*.

Pri tom se autor služi dobrim dijelom izvornim dokumentima saborskih zasjedanja. Analizom tih dokumenata, on dolazi do slijedećih zaključaka:

1. da promjenjena percepcija odnosa Crkve i religija ima malo direktnog uporišta u stavovima crkvenog učiteljstva iz prijašnjih vremena;
2. da je većina saborskih otaca tek postupno, tijekom rada na ovoj deklaraciji postajala svjesna potrebe novog, ne jednostrano apologetskog, dijaloškog odnosa Crkve prema religijama;
3. da mukotrpan povijest nastanka ovog dokumenta na neki način paradigmatički daje naslutiti ponešto od logike djelovanja Duha Svetog, koji često uspjeva ostvariti svoje naume mimo, a ponekad i protiv izričite volje određenih povijesnih subjekata.

Ključne riječi: povijest II. vatikanskog sabora, deklaracija *Nostra aetate*, crkveno učiteljstvo i religije, Crkva i Židovi, Vatikan i Arapi.

Uvod

II. vatikanski sabor se bavi pripadnicima drugih religija na više mjesta. Dovoljno je spomenuti *LG 16*, *GS 22* te misijski dekret *Ad Gentes*. No, najizričitije i najpotpunije problem odnosa Crkve i nekršćanskih religija, ta velika tema suvremenog kršćanstva, dolazi do izražaja u saborskoj deklaraciji *Nostra Aetate*. Taj dokument na posebit način svjedoči koliko je dalekosežan zaokret koji se u odnosu na tradicionalni način razmišljanja crkvenog učiteljstva o odnosima Crkve i religija dogodio na II. vatikanskom saboru.

Povijest nastanka tog značajnog dokumenta, čije osnovne faze i neprilike želimo ukratko istražiti u našem članku, čini nam se izuzetno zanimljivom pa čak i donekle paradigmatičnom i to zbog toga jer nam daje naslutiti ponešto od skrivene logike djelovanja Duha Svetoga. Na primjeru nastajanja ovog dokumenta može se razaznati kako Duh Sveti često mimo, a ponekad i protiv ljudskih predviđanja i htijenja uspjeva promicati nove teološke uvide i pokrenuti Crkvu prema novim iskustvenim obzorima.

1. Događanja u predvečerju II. vatikanskog sabora

U pripravnoj fazi II. vatikanskog sabora ništa nije dalo naslutiti mogućnost da se sabor u službenom obliku pozabavi problemom nekršćanskih religija. O nekršćanskim religijama nije se govorilo u upitniku poslanom biskupima diljem svijeta poradi dobijanja sugestija glede mogućih tema budućeg sabora. A niti prijedlozi koje su biskupi potom poslali u Vatikan ne sadrže nikakvu izričitu sugestiju na tu temu.

Inače u odgovorima biskupa preteže »konformizam na štetu originalnosti.« Ako se izuzmu biskupi iz zemalja kao što su Belgija, Nizozemska, Švicarska, Indonezija, Njemačka te neki predstavnici istočnih crkava, koji su u svojim prijedlozima ponudili određene teološke ideje kao podlogu buduće reforme, većina drugih biskupa je u budućem saboru vidjela prvenstveno jednu dobrodošlu prigodu za reviziju i daljnji razvoj crkvenog prava. Mnogi, a posebice biskupi iz romanskih zemalja, priželjkivali su takav sabor koji će predstavljati dovršenje puta započetog na Tridentinskom, a nastavljenog na I. vatikanskom saboru. Pritom su mislili na osudu suvremenih zabluda, ali i na proglašenje novih dogmatskih definicija, prije svega na području mariologije.

Biskupi koji su u svojim odgovorima iskazivali svijest o radikalnim društvenim promjenama, a time i o novim problemima Crkve u našem vremenu predstavljali su tek jednu manjinu. Stoga ne čudi što je i problem odnosa s religijama bio zaobiđen kako kod uspostave svih 10 pripravnih komisija tako i u njihovom radu. Naime, u svim tim komisijama, izuzev liturgijske, imali su prevagu ljudi povezani više ili manje direktno s rimskom kurijom, koja je još manje od drugih u Crkvi bila osjetljiva za novonastale društvene promjene i probleme. Tako se je dogodilo da o religijama nije bilo riječi u niti jednom od sedamdeset pripravnih shema koje su komisije predložile kao podlogu budućih saborskih dokumenata.¹

¹ W. SEIBEL, *Eine Geschichte des Zweiten Vatikanischen Konzils*, u: *Stimmen der Zeit*, 3 (1997), str. 210–211; O. H. PESCH, *Das Zweite Vatikanische Konzil: Vorgeschichte, Verlauf, Ergebnisse, Nachgeschichte*, Würzburg, 1994., str. 65–71. R. LAURENTIN, *Bilanca Concila*, Zagreb, 1971., str. 14–15.

Pa ipak na samom kraju II. vatikanskog sabora, 28. listopada 1965. bila je svečano proglašena saborska deklaracija *Nostra aetate*. Riječ je o jednom od šesnaest dokumenata II. vatikanskog sabora koji se izričito bavi odnosom Katoličke crkve s drugim religijama. Bila je to izuzetna novost čije duboke korjene treba potražiti u nastojanjima pape Ivana XXIII. da se iz katoličke teološke i pastoralne prakse konačno odstrane sve natruhe antisemitizma.

Tako je Ivan XXIII. već 27. ožujka 1959., na prvi Veliki petak svoga pontifikata dao da se iz »Sveopće molitve« izbace za Židove uvredljive riječi *Oremus et pro perfidis Judaeis*. Potom je te iste godine, 15. listopada, odredio da se iz molitve posvete čovječanstva Kristu Kralju odstrane izrazi koji bi mogli vrijeđati Židove i muslimane. Ali posebice su bila značajna za kasniji razvoj događaja dva susreta Ivana XXIII. Prvi susret je onaj s delegacijom američke židovske organizacije »United Jewish Appeal« koji se dogodio 17. listopada 1960. Tom prigodom je Ivan XXIII. za vrijeme audijencije spomenutoj delegaciji izgovorio povjesne riječi: »Ja sam Josip, vaš brat.«² Drugi susret se zbio 13. lipnja te iste godine, a riječ je o susretu pape s Julesom Isaacom, židovskim povjesničarom iz Francuske.

Ovaj potonji susret bio je uistinu providonosno važan za daljnju artikulaciju papine odluke koja je potom u konačnici dovela do deklaracije *NA*. Naime, Jules Isaac se puno prije tog susreta s Papom bavio mišlju kako je potrebno učiniti sve da kršćanske crkve, a posebice, zbog svoje važnosti, Katolička crkva radikalno raskinu sa svim doktrinalnim pretpostavkama koje generiraju antisemitizam, a time stvaraju i mogućnost novih Auschwitza. On ja za tu svoju zamisao pridobio brojne katoličke i protestantske teologe koji su se u prvim poratnim godinama okupljali da bi zajednički proučavali tradicionalne korjene kršćanskog antisemitizma i pokazali njihovu teološku neodrživost.

Tu se posebno misli na deset teza formuliranih za vrijeme kršćansko-židovskog susreta održanog 1947. u Seelisbergu u Švicarskoj te na zaključke susreta održanog 1950. u Bad Schwalbachu u Njemačkoj, koje je potom odobrio freiburški nadbiskup. Razni kršćansko-židovski susreti održani su i u Francuskoj. Poneki biskup, poput mons. Charlesa de Provencheresa, nadbiskupa Aix ed Emburna, tih se godina odlučno zalaže za odstranjenjem svih doktrinalnih elemenata koji pothranjuju antisemitizam.³

² Die Kirche und das Judentum. Dokumente von 1945.–1980., München, 1988., str. 31; J. TOULAT, *Juifs mes freres*, Paris, 1962., str. 17.

³ T. FEDERICI, *Il Concilio e i non cristiani*, Roma, 1966., str. 247–249; R. GIRAULT – J. VERNETTE, *Credere in dialogo*, Bologna, 1980., str. 126; A. BOBBIO, Jules Isaac, pioniere del dialogo tra ebrei e cristiani, u: *Jesus*, 8 (1996), str. 17–18.

Jules Isaac je sastavio, na osnovu dokumenata proizišlih iz spomenutih susreta, jednu promemoriju o nužnosti reforme kršćanskog naučavanja glede Izraela, koju je potom poslao u Vatikan s molbom da ju se uruči Ivanu XXIII. Međutim, prefekt kongregacije Sv. Oficija, kardinal Ottaviani, najvjerojatnije je u svemu tome vidio jednu opasnu novinu te je odlučio da promemorija ne smije doći do ruku Ivana XXIII. Stoga mu je jednostavno nije predao.

Istom zahvaljujući diskretnoj osobnoj intervenciji gospođe Marije Vingiani, angažirane katoličke djelatnice na području ekumenizma u predkoncilskom talijanskom katolicizmu, a koju je papa Roncalli osobno poznao i veoma cijenio, bilo je moguće neutralizirati prepreku zvanu kardinal Ottaviani. O tome gospođa Vingiani danas ovako govori: »Promemoriju je blokirao i sakrio kardinal Ottaviani. Isaac, starac od 84 godine, stanovao je u hotelu »Commodore«. Pozvao me. Plakao je. Ali ja sam uspjela, posluživši se lukavstvom, govoriti s Papom, koji je zaobišao Kuriju, govoreći kako želi pod svaku cijenu susresti jednog starog prijatelja koji je došao iz Pariza. Dugo su razgovarali nasamo. Tim susretom je započelo ispravljanje katoličke nauke o *bogoubojstvu*, odnosno saborske odluke da se odstrani prezir prema Izraelu.«⁴

I stvarno, Papa je 18. rujna 1960. usmeno zadužio kardinala A. Beu, predsjednika Tajništva za jedinstvo kršćana, da to, malo prije toga osnovano ekumensko tijelo, pripremi jednu deklaraciju o odnosima između Crkve i židovskog naroda.⁵ Taj tekst trebao je poslužiti kao temelj za raspravu na jednom od zasjedanja najavljenog općeg sabora, iz koje bi se potom iskristalizirao jedan saborski dokument o odnosima Crkve i židovstva. Očita je bila papina nakana da se u svjetlu ozbiljnog studija teoloških, egzegetskih i povijesnih izvora pokaže neutemeljenost dugostoljetne katoličke nesklonosti prema Židovima.

Tajništvo za jedinstvo kršćana je, sukladno tom papinom napatku, angažiralo ponajbolje poznavaoce tog problema, tako da je nakon nekoliko zasjedanja održanih u Arici tijekom 1961. godine, rad na shemi spomenutog dokumenta mogao biti priveden kraju u svibnju 1962. godine.

2. Prvo i drugo zasjedanje Sabora

Očekivalo se da će taj nacrt naslovljen *Decretum pro Judaeis* biti uzet u razmatranje već za vrijeme prvog zasjedanja Sabora. Međutim, do toga nije došlo. Razlog za to treba tražiti u onodobnoj političkoj situaciji na Bliskom istoku, koju je karakterizirala snažna političko-vojna napetost između Izraela i arapskih drža-

⁴ A. BOBBIO, Merito di una donna: il dialogo ecumenico, u: *Jesus*, 8 (1996), str.14–16.

⁵ A. BEA, L' atteggiamento della Chiesa verso le religioni non cristiane, u: *Rivista del clero italiano*, 1 (1966), str. 4.

va. Arapi su, naime, na različitim razinama vršili snažan konvergentni pritisak na Vatikan ne bi li spriječili donošenje jedne takve saborske deklaracije koja bi u bilo kojem smislu favorizirala Židove te na neki način predstavljala uvod u diplomatsko priznanje države Izraela. Najranjiviji dio katoličke Crkve bile su, međutim, kršćanske zajednice u arapskim državama, koje su dospjele u stanje paničnog straha, bojeći se da će im zaoštavanje sukoba na liniji Sabor – arapski svijet donijeti osjetno sužavanje životnog prostora. Stoga su arapski biskupi nazočni na Saboru jednodušno bili i ostali protiv bilo kakavog Židovima sklonog dokumenta koji bi ih oslobodio navodne biblijski utemeljene kolektivne krivnje za bogoubojstvo.

Sve je to imalo za posljedicu da je I. zasjedanje Sabora prošlo bez uzimanja u pretres spomenutog dokumenta. Jasno, to je izazvalo protestne reakcije ne samo u svjetskim medijima blizim Židovima nego i u redovima katoličkih zagovornika novih odnosa s Židovima.

Stoga je Ivan XXIII. odlučio da se nova verzija teksta o Židovima ubaci u nacrt dekreta o ekumenizmu *De oecumenismo* i to kao njegovo 4. poglavlje, a pod naslovom »*Stav katolika prema nekršćanima a posebice Židovima*«.⁶

Tom operacijom htjelo se je u prvom redu istaknuti nepolitičnost, odnosno isključivo teološku motiviranost crkvenog zaokreta glede Židova i tako ohladiti usijanu političko-religioznu atmosferu.

Ovim novim, inače veoma kratkim tekstom dominira teološka analiza, kojom se nastojalo pokazati neodrživost svih onih jednostranih pa i krivih interpretacija Biblije koje su tradicionalno pothranjivale nesklonost, a često puta i agresivnost kršćana prema Židovima. Druge nekršćanske religije su tek sramežljivo spomenute i to najvjerojatnije stoga da bi se okretanjem globalnom problemu odnosa prema religijama umanjilo dojam o favoriziranju židovstva. Inače se problem odnosa kršćanstva s nekršćanskim religijama svodi na to da se od kršćana zahtjeva da načelo dijaloga i suradnje, preuzeto iz nove ekumenski shvaćene logike međukršćanskih odnosa proširi i na druge religije. No, to je bilo ipak još dosta daleko od jednog izričitog, teološki utemeljenog promatranja odnosa Crkve prema religijama.

Očekivalo se da će ova druga verzija teksta biti raspravljena i prihvaćena na II. zasjedanju Sabora koje se je imalo održati od 29. rujna do 4. prosinca 1963. Međutim, ništa od svega toga. Sukladno saborskoj proceduri, u dvorani zasjedanja najprije je održana rasprava o globalnom nacrtu Dekreta o ekumenizmu. I tom prilikom su se i opet mogle čuti snažne kritike na račun 4. poglavlja tj. Deklaracije o odnosima prema nekršćanima a posebice Židovima. Te su kritike dolazile posebno od strane predstavnika arapskih kršćana među kojima se naročito

⁶ *Shema Decreti »De oecumenismo«*, Typis Polyglottis Vaticanis, 1963., pogl. IV, str. 4.

isticao melkitski patrijarh Maximox IV. On je naročito ukazivao na teološku heterogenost Dekreta o ekumenizmu i teksta o Židovima. Dok se ekumenizam odnosi na sređivanje odnosa unutar kršćanske obitelji, govor o odnosima s nekršćanima, pa i Židovima, se ipak bavi jednim drugim problemom.

Tom svojom kritikom on je uspio privući na svoju stranu jedan dio saborskih otaca, koji su bili osjetljivi za argumente istočno-kršćanskih biskupa da ne treba izazivati arapske vlade poradi dobrobiti kršćana u tim zemljama. Mnogi su se pitali: ako se je poradi delikatne situacije kršćana u Istočnoj Europi odustalo od izričite saborske osude komunističkih vlastodržaca, zašto i u slučaju istočnih crkava ne primjeniti istu logiku? Neki od otaca su držali da je neprikladno temu o Židovima uvrstiti u kontekst govora o odnosima među nekršćanima,⁷ dok su drugi čak smatrali da se Sabor uopće ne bi niti trebao baviti pitanjem odnosa s Židovima, a još manje spominjati druge religije,⁸ bilo je i mnogo zahtjeva da se tekst o Židovima proširi i na sve nekršćanske religije.⁹ Tu je svakako vrijedan spomena nastup tokijskog kardinala Dai-a, koji je, govoreći u ime japanskih biskupa, ustvrdio: »Crkva poštuje klice istine sadržane u različitim naučavanjima koje mogu pripremiti put navještaju evanđelja. Ona prema nekršćanima gaji poštovanje i iskazuje čašćenje te je uvijek vesela da može prihvatiti suradnju svih ljudi dobre volje.¹⁰

Nakon završene rasprave o globalnoj shemi dekreta *De Oecumenismo*, uslijedilo je glasovanje o pojedinim poglavljima tog dokumenta. Tako su za vrijeme zasjedanja 72. Generalne kongregacije održanog 21. XI. 1963. bila prihvaćena prva tri poglavlja sheme rečenog dokumenta. No, 4. poglavlje o odnosima katolika s Židovima uz uopćeno spominjanje nekršćana te 5. poglavlje o religijskoj slobodi nisu bili uzeti u pojedinačni pretres, a niti dani na glasovanje. Navodno radi nedostatka vremena.¹¹ Kardinal Bea je potom najavio da je riječ samo o privremenom odgađanju te da tekst o Židovima ostaje i dalje na programu Sabora, ali da će biti podvrgnut daljnjim preinakama.¹²

Zbog svega toga uslijedilo je ponovno veliko razočaranje među mnogobrojnim zagovornicima tog teksta, kako na razini Crkve tako i u krugovima svjetske

⁷ *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II*, vol. II, pars V, Typis Polyglottis Vaticanis, 1973., str. 523, 553, 541, 543s., 551, 560, 598, 608, 666, 672, 746 (od sada se djelo navodi skraćeno AS).

⁸ AS, vol II, pars V, str. 527, 541, 544.

⁹ AS, vol. II, pars V, str. 529, 540, 544, 557, 598, 601, 617, 744. Korisno je pogledati i sintezu mišljenja sadržanu u službenom izvještaju Tajništva: AS, vol. III, pars II, Typis Polyglottis Vaticanis, 1974., str. 333.

¹⁰ G. CAPRILE (priređio), *Il Concilio Vaticano II, Secondo periodo 1963–1964*, Roma, 1965., vol. II, str. 288.

¹¹ AS, vol. II, pars VI, Typis Polyglottis Vaticanis, 1973., str. 365.

¹² *Isto*, str. 365.

medijske scene, a da o Židovima i ne govorimo. Međutim, pravi razlog za takav tijek događaja postao je dostupan tek kasnije. Za njega većina saborskih otaca te podosta uzavrele saborske jeseni nije još znala. A riječ je bila o hodočašću Pavla VI. u Svetu zemlju koje se je imalo odviti od 4. do 6. siječnja 1964. Papa je tom prilikom imao posjetiti onaj dio starog Jeruzalema koji je tada još bio pod jordanskim suverenitetom. Stoga su u vatikanskom Državnom tajništvu prosudili da nije uputno nekoliko tjedana prije tog jedinstvenog putovanja dodatno uvećati ionako već veliko neraspoloženje Arapa izglasavanjem deklaracije o Židovima.¹³

3. Druga revizija teksta

Tajništvo za jedinstvo kršćana je na svojem plenarnom zasjedanju u Aricci od 27. veljače do 7. ožujka 1964. predložilo novu verziju poglavlja o Židovima. Pritom se je uvažilo mnogobrojne primjedbe i prijedloge iz prethodne saborske diskusije. Ali to je dovelo do toga da su u novoj verziji teksta ispušteni poneki snažniji izrazi, posebice oni iz Pavlovih poslanica, koji su ukazivali na teološke korjene bliske povezanosti Crkve i Židova. Tom je prigodom isto tako odlučeno da tekst o Židovima, koji je do tada tvorio 4. poglavlje dekreta *De Oecumenismo* bude poradi tematske neistovjetnosti premješten, zajedno s nacrtom deklaracije o religioznoj slobodi, na sam kraj spomenutog dekreta i to u obliku dodatka. Uz odnose sa Židovima trebalo je, u tom istom dodatku, dotaknuti i odnose kršćana s nekršćanskim religijama, od kojih se izričito spominjalo samo Islam.¹⁴

Međutim i ovaj novi tekst koji je sročilo Tajništvo za jedinstvo kršćana učinio se Koordinacijskoj komisiji Sabora, u okolnostima trajnog i velikog arapskog pritiska, još uvijek odveć »prožidovski«. Stoga je zahvaljujući direktnoj inicijativi te komisije novopredložena verzija teksta bila podvrgnuta daljnjem brušenju. Između ostalog znatno je oslabljena dotadašnja formulacija kojom se Židove kao narod izričito oslobađalo od krivnje za *bogoubojstvo*.

Sam tekst podijeljen je u tri odlomka koja govore o zajedničkom vjerskom nasljeđu kršćana i Židova, zajedničkom Božjem očinstvu te o osudi svake vrste diskriminacije. Nekršćanske religije su dotaknute u onom dijelu koji govori o zajedničkom Božjem očinstvu i to slijedećim riječima: »Potaknuti tom ljubavlju prema braći, moramo uzeti u obzir s velikim poštovanjem mišljenja i naučavanja koja, premda u mnogim točkama suprostavljena našima, ipak u mnogim drugim

¹³ J. OESTERREICHER, Erklärung über das Verhältnis der Kirche zu den nichtchristlichen Religionen. Kommentierende Einleitung, u: H. S. BRECHTER i drugi (priredili), *Lexikon für Theologie und Kirche. Das Zweite Vatikanische Konzil*, Freiburg-Basel-Wien, 1967., vol. II, str. 434–436.

¹⁴ *AS*, vol. III, pars II, str. 334.

sadrže zraku one Istine koja prosvjetljuje svakog čovjeka koji dolazi na svijet«. ¹⁵ Tekst potom nastavlja govoreći o muslimanima.

Sve u svemu, diskusija s prethodnog saborskog zasjedanja koja se bavila cjelokupnim nacrtom dekreta o ekumenizmu ostavila je traga u ovoj novoj verziji teksta. Naime, interes za religije, koji je do tada bio izražen u obliku poticaja na dijalog, dobija pokojnu novu teološku odrednicu te biva izričito proširen na muslimane. Novi nacrt teksta nazvanog *Dekleracija o židovima i nekršćanima* papa je potvrdio 3. VII. 1964. Nakon toga je tekst nacrtu odmah poslan sabornicima. ¹⁶

Kardinal Bea je taj ispravljeni tekst predstavio ocima u saborskoj dvorani 25. IX. 1964. Nakon što je ustvrdio kako će mnogi suditi Sabor baš po ovom dokumentu, on se je osvrnuo na pojedinačne promjene sadržane u novoj verziji. Tako i na odluku da se odbacivanje tradicionalne optužbe Židova za *bogoubojstvo* izrazi manje u izričitom a više u opisnom obliku. A što se pak tiče nekršćanskih religija on je opravdao proširenje govora o njima a posebice o muslimanima, tvrdeći kako u suvremenim uvjetima života predstavnici raznih nekršćanskih religija sve češće traže kontakt s Katoličkom crkvom te da religije danas na neki način zbližava zajednička opasnost koju sa sobom nosi kako religiozni indiferentizam tako i militantni teoretski ateizam. ¹⁷

Nato je uslijedila tzv. *Velika diskusija* nabijena emocijama, koja je trajala od 28. do 30. rujna. Većina sudionika u diskusiji oduševljeno je podržavala donošenje jedne takve izjave o Židovima i nekršćanima. No, istovremeno ti isti saborski oci zamjeraju ublažavanje prethodnog teksta u kojem se izričitije odbacivala objeda Židova za *bogoubojstvo* te se je izrijekom ukazivalo na odgovornost kršćana za progonstva Židova kroz povijest. Neki su od otaca čak tražili povratak na prethodni tekst. Istovremeno manjina, kojoj su pripadali skoro svi istočni patrijarsi sjedinjeni s Rimom, izričito traži da se ovu deklaraciju sasvim izbac iz programa Sabora poradi njene pastoralne štetnosti. ¹⁸

Već za vrijeme same diskusije u dvorani koja je pokazala da većina otaca prihvaća ovaj tekst, ali još više poslije nje, arapski biskupi nazočni na Saboru nastupaju veoma agresivno protiv predloženog teksta videći i dalje u njemu potez koji donosi vodu na mlin Izraela. Pa tako već spomenuti mekitski patrijarh Maksimos IV. govori, misleći u prvom redu na američke biskupe i njihove odnose sa Židovima, da je saborska većina ovaj put kupljena od strane svjetskog židov-

¹⁵ AS, vol. III, pars II, str. 329.

¹⁶ AS, vol. III, pars II, str. 327.

¹⁷ A. BEA, *La Chiesa e il popolo ebraico*, Brescia, 1966, str. 147.

¹⁸ G. CAPRILE, *Il Concilio Vaticano II. Terzo periodo (1964-1965)*, vol. IV, Roma, 1965., str. 75-89.

stva.¹⁹ On čak daje i slijedeću, svetopisamski neutemeljenu, izjavu: »Tako dugo dok židovski narod ostaje daleko od Krista, Otkupitelja, na čelu židovskog naroda ostaje i dalje, kako su to već prorokovali proroci Starog zavjeta, znak sramote«. ²⁰

Nekoliko otaca je, međutim, u svojim nastupima zahtjevalo da se dio teksta koji govori o odnosima Crkve i nekršćana proširi, tako da osim Židova i muslimana obuhvati i druge velike religije svijeta pa i animizam.²¹

4. Listopadska kriza

No, nakon *Velike diskusije* zbilo se jedan nepredviđeni crkveno-politički incident, koji je u biti skoro doveo u opasnost ono što je dotadašnji rad na tom dokumentu polučio. A radilo se o tome da je veliki politički pritisak arapskog svijeta na Vatikan naveo državnog tajnika kardinala Cicognania da 9. listopada 1964., zaobilazeći normalne saborske procedure, zatraži, preko generalnog tajnika Sabora, kardinala Felicia, od Tajništva za jedinstvo kršćana još jedno preispitivanje i preradu deklaracije o Židovima i nekršćanskim religijama. Novi tekst je potom u jednom veoma kratkom obliku trebalo uvrstiti u konstituciji o Crkvi *Lumen gentium*. Svoj zahtjev kardinal Felici je prikazao kao izričiti izraz volje Pavla VI.

Ovaj put je bilo očito da se tim potezom, sada već direktno pilotiranim od strane Državnog tajništva, pokušava lišiti spomenuti tekst posljednjih ostataka

¹⁹ J. OESTERREICHER, *nav. dj.*, str. 448.

²⁰ O. H. PESCH, *nav. dj.*, str. 300. Da bi se dobilo što uravnoteženiju sliku o onome što je stvarno mislio patrijarh Maximos IV. uputno je prisjetiti se njegova intervjua časopisu »*La Rocca*« (od 15. listopada 1964., str. 21) gdje on navodi razloge oporbe istočnih biskupa tom saborskom tekstu: »Ne radi se ni u kojem slučaju o osporavanju židovske religije uz koju nas vežu tolike sponse, a niti je riječ o nekakvom diskriminatorskom stavu prema određenoj rasi, onoj semitskoj, kojoj uostalom i mi pripadamo. Radi se u prvom redu o nastojanju da se našu pastoralnu aktivnost poštedi velikih poteškoća te da se izbjegne nesumnjivo krivu optužbu na račun Ekumenskog sabora, kako želi on pružiti potporu određenim političkim pokretima. Upravo poradi veoma napete političko-vojne situacije na Bliskom istoku, koja traje od 1948., godine stvaranja države Izraela, držimo da nikako nije prikladno donositi takvu deklaraciju. Osim toga, može li se izgubiti iz vida bjedu više od milijuna arapskih izbjeglica iz Palestine koje je agresor nepravedno prognao iz njihove zemlje... Tako da je praktični nemoguće u stanju sadašnje napetosti u potpunosti isključiti svaku političku i tendencioznu interpretaciju takve jedne deklaracije kako na arapskoj tako i na židovskoj strani.«

²¹ Tako je 30. rujna 1964., mons. J. Gahamanyi (Ruanda) ustvrdio, u ime 80 drugih sabornika, kako žali što Deklaracija ne pokazuje više pažnje prema animizmu koji je po njegovu mišljenju otvoreniji prema kršćanstvu od židovstva i islama. On na kraju predlaže da se aktualni tekst posvećen pretežito židovstvu i islamu zamjeni jednom općom deklaracijom koja će obuhvatiti sve nekršćane: G. CAPRILE, *nav. dj.*, str. 89.

bilo kakvog političkog prizvuka. Međutim, reakcija na taj novi pokušaj da se Deklaraciju dodatno oslabi i svede na veličinu jednog paragrafa bila je veoma snažna. Tome su se usprotivili mnogi saborski oci, među kojima su bili i vodeći ljudi Sabora, kao što su kardinali Frings, Döpfner, König, Alfrink, Leger, Ritter i dr. Potom je ustanovljeno da iza spomenutog zahtjeva u stvari ne stoji Papa, već da je tu ipak bilo riječi o određenoj zloporabi njegova autoriteta. Stoga je Papi upućena usrdna zamolba u kojoj ga se moli da poradi na tome da se dosadašnji rad na Deklaraciji ne obezvrijedi.

Konačni rezultat svih tih nastojanja je bio taj da se Pavao VI. izjasnio protiv bilo kakve značajne amputacije tog teksta. Time je bila prevladana tzv. *Listopadska kriza*, koja je prijetila da tekst izjave o Židovima i nekršćanima praktički svede na nekoliko vrlo uopćenih i bezopasnih iskaza bez dubljeg značenja.²²

5. Treći tekst

Nakon tog trenutačnog zastoja, Tajništvo za jedinstvo je ubrzo sastavilo novu verziju teksta koja je nastojala uvažiti mnoge zahtjeve i sugestije sabornika iznesene za vrijeme prethodne diskusije.

Novi tekst se je sastojao od 5 paragrafa koji su obuhvaćali slijedeće teme: zajedničko porijeklo i zajednički cilj ljudskog roda, različite nekršćanske religije, izričiti osvrt na Židove i muslimane te sveopće ljudsko bratstvo koje isključuje svaku vrst diskriminacije. Paragraf o Židovima je u odnosu na prethodni tekst doživio nekoliko preinaka dok su paragrafi o drugim religijama znatno prošireni.

Novi tekst je u saborskoj dvorani predstavio i opet kardinal Bea 20. studenoga 1964. Tom prigodom je on između ostalog rekao i slijedeće: »Ako se ne varam, ovo je prvi put u povijesti Crkve da jedan sabor iznosi načela (glede odnosa Crkve i nekršćanskih religija, op.m.) na tako svečan način. Od najveće je važnosti da u potpunosti shvatimo težinu koju to pitanje dobija. Naime, radi se o tisuću milijuna ljudi koji ili još nisu upoznali ili ne priznaju Krista i djelo njegova otkupljenja... Ipak Crkvi pripada ta veoma odgovorna dužnost da s njima započne dijalog o tom argumentu na što prikladniji način. A to ona može izvršiti tako da prizna, kao što to tvrdi naša Deklaracija, duhovne i moralne vrijednosti, nazočne u pojedinim religijama te iskreno poštuje sljedbenike tih religija.«²³

Nakon završenog predstavljanja teksta, koji sada nosi naslov *Deklaracija o odnosima Crkve i nekršćanskih religija* prišlo se glasovanju. Tekst je dan na glasanje u dva dijela. Prvi dio, koji je obuhvaćao paragrafe 1–3, dobio je 1838

²² I. OESTERREICHER, *nav. dj.*, str. 448–450. Slična prijetnja bila se nadvila i nad Deklaracijom o religioznoj slobodi: O. H. PESCH, *nav. dj.*, str. 300–301.

²³ A. BEA, *nav. dj.*, str. 155s.

»placet«, a 136 »non placet«, 13 nevažećih glasova.²⁴ Drugi dio, koji je obuhvaćao paragrafe 4–5, dobio je 1770 »placet«, 185 »non placet«, 242 »placet juxta modumte«, 4 nevažeća glasa.²⁵ Potom je uslijedilo glasovanje čitavog teksta čiji je rezultat bio 1651 »placet«, 99 »non placet«, 242 »placet juxta modum« te 4 nevažeća glasa.²⁶

Međutim, ovaj novi tekst²⁷ tvorio je sada već jednu zasebnu cjelinu tako da su otpale kako zamisli da ga se uklopi u Dekret o ekumenizmu tako i namjera da ga se uvrsti ili u II. poglavlje konstitucije *Lumen gentium*, gdje se u br. 16 inače govori o nekršćanima, ili da ga se prida toj istoj konstituciji kao dodatak. Ova potonja zamisao glede vezivanja uz konstituciju *Lumen gentium* pokazala se, naime, teško izvedivom i poradi toga što je ta konstitucija bila već gotova i nalazila se pred zadnjim glasovanjem, dok je tekst Deklaracije bio tek u fazi prvog glasovanja. To znači da je nakon tog glasovanja trebalo najprije uslijediti preispitivanje predloženih amadmana i tek onda definitivno glasovanje. Sve je to ipak zahtijevalo još dosta vremena. Međutim, Sabor, koji je već bio u fazi svojeg trećeg zasjedanja, želio je Crkvi i svijetu pokazati što više konkretnih rezultata te se stoga nije htjelo dodatno usporiti završetak jednog tako važnog, pa čak i temeljnog dokumenta kao što je bila konstitucija o Crkvi poradi jednog relativnog malog teksta. Tako da je odluka glede uvrštavanja Deklaracije u druge dokumente bila jednostavno prevladana dinamikom samih saborskih zbivanja. Dokument o nekršćanskim religijama je ostao i postao jedan zasebni dokument.²⁸

Tako dokumenat koji je na početku Sabora trebao biti tek jedna kratka izjava o odnosima Crkve i Židova, postaje nakon više značajnih metamorfoza izraz ali i krunski svjedok nove katoličke otvorenosti prema Božjem djelovanju na prostorima drugih religija.

Zacjelo su na to naknadno i neplanirano proširenje teksta mjerodavno utjecale inicijative pojedinih otaca a posebice biskupa iz azijskih i afričkih zemalja. Sigurno da su određenu ulogu odigrale i teološke ideje teologa poput K. Rahnera, J. Daniéloua i H. De Lubaca.²⁹ No, ipak posebne zasluge treba pripisati samom Pavlu VI., koji je već od početka svojeg pontifikata pokazao znatnu dozu osjetljivosti i otvorenosti za autentične religiozne vrijednosti u drugim religijama.

²⁴ AS, vol. III, pars VIII, Typis Polyglottis Vaticanis, 1976., str. 651, 661.

²⁵ Isto, str. 654, 661.

²⁶ Isto, str. 661, 672.

²⁷ *Schema Declarationis »De ecclesiae habitudine ad religiones nonchristianas« (sub secreto), Textus approbatus*, Typis Polyglottis Vaticanis, 1965., str. 5–10.

²⁸ S. SCHMIDT, Agostino Bea, Il Cardinale dell' unità, Roma, 1987., str. 580.

²⁹ O utjecaju prvih predsaborskih teoloških promišljanja nekršćanskih religija na teologiju Sabora vidi: N. BIŽACA, Kršćanstvo pred nekršćanskim religijama, u: CuS, 4 (1984), str. 316–328.

Tu se svakako treba podsjetiti Papina uvodnog govora na početku Drugog zasjedanja Sabora. Tada je on po prvi put izričito dodimuo problem nekršćanskih religija. U svom govoru Papa naglašava potrebu da Katolička crkva iskaže dužno poštovanje prema svemu onome što je istinito, dobro i humano u drugim religijama.³⁰

Potom slijedi Papina Uskrsna poslanica od 29. ožujka 1964. u kojoj on između ostalog naglašava kako »nas svaka religija ipak uzdiže transcendentnom Biću, jedinom temelju svake egzistencije, svakog odgovornog djelovanja i svake nade lišene iluzija.«³¹

Interes Pavla VI. za nekršćanske religije očituje se i u njegovoj enciklici *Ecclesiam suam* od 6. kolovoza 1964. koja tematizira dijalog i teološke temelje dijaloga, videći u njemu novi stil ophođenja Crkve s religijama.

Sva ova papina očitovanja kronološki prethode saborskim zbivanjima iz jeseni 1964., koja su potom dovela do jednog u mnogim elementima sadržajno i strukturalno preinačenog i proširenog teksta. Naročito su vidljive promjene u onom dijelu Deklaracije koji se odnosi na islamsku i druge, nemonoteističke religije.

Taj novi, prošireni dokumenat, koji je već bio prihvaćen na razini prvog pretresa i susljednog glasovanja, zacjelo je nadahnuo i govor Pavla VI. koji je on održao 3. XII. 1964. u Benaresu pred predstavnicima nekršćanskih religija. Premda se Papa nije izričito pozivao na ovaj dokumenat u nastajanju, bilo je očito da on u svom inzistiranju na jedinstvu i sveopćem bratstvu svih ljudi kao i na ljubavi i poštivanju prema pripadnicima nebiblijskih religija polazi od ideja sadržanih baš u tom proširenom tekstu Deklaracije. Inače čitav taj Papin govor predstavlja u mnogo čemu primjenu te tada još uvijek buduće saborske Deklaracije o odnosima Crkve s nekršćanskim religijama u konkretnim religijskim prilikama Indije.³²

6. Završnica i definitivni tekst

Već nekoliko dana nakon što je nacrt Deklaracije o religijama usvojen u saborskoj dvorani, arapske vlade su započele pravi *Sveti rat* protiv tog po njihovu mišljenju kapitulantskog i izričito proizraelskog dokumenta. Očito nije bilo dovoljno što se je spornoj Deklaraciji dalo jednu novu svereligijsku perspektivu, koja je nedvosmisleno izražavala njeno izričito religiozno značenje. Danomice

³⁰ PAVAO VI., Die Eröffnungsrede der II Sitzungsperiode, u: *Herder Korrespondenz*, 17 (1963), str. 82.

³¹ A. M. HENRY (uredio), *Vatican II, serija »Unam Sanctam«*, Paris, 1966., bilješka 116.

³² PAVAO VI., Ai rappresentanti di varie religioni dell' India, u: F. GIOIA (uredio), *Il Dialogo interreligioso nel magistero pontificio, Documenti 1963-1993*, Vaticano, 1994., str. 119-1921.

su se izmjenjivale osude arapskih parlamenata, kritičke izjave arapskih političara. Cijeli Bliski istok je još jednom planuo uznemirenošću poradi tog dokumenta koji je, eto, oslobađao židovski narod od optužbe za *bogoubojstvo* te je time dokidao bilo kakvo teološko opravdanje tradicionalnog antižidovstva u redovima kršćana. Ponovno su zbog saborskog sankcioniranja novog načina percepiranja odnosa Crkve i Židova, a manje zbog nove dijaloške otvorenosti prema drugim religijama, protestirali arapski kršćani, katolici i pravoslavni, biskupi i patrijarsi. Pravoslavna biskupija u Latakiji je 25. XI. 1964. organizirala prosvjede protiv tog saborskog dokumenta. Jakobitski patrijarh Jakub III. je na sirijskom radiju dao izjavu u kojoj optužuje Sabor i Rim da heretično pokušavaju proglasiti Židove neodgovornima za prolijevanje krvi Kristove te time idu protiv Pisma, apostolske tradicije, povijesne istine, nauke otaca i naučitelja Crkve.³³ A za koptskog patrijarha Ćirila VI. bilo je sasvim jasno da ovaj dokument treba pripisati imperijalističkoj zavjeri koja želi iskoristiti II. vatikanski sabor protiv Arapa. Kršćanski članovi jordanskog parlamenta upućuju peticiju vladi da preuzme kontrolu nad katoličkim školama te zahtjevaju od katoličkih sugrađana da prekinu s Vatikanom itd.³⁴

Ta najnovija lavina kritika, diplomatskih i nediplomatskih pritisaka potakla je Tajništvo za jedinstvo kršćana da u narednim mjesecima koji su prethodili zadnjem zasjedanju Sabora još jednom proanalizira čitav tekst, vodeći računa o svim amandmanima predloženim od strane sabornika.

Time se nastojalo postići što veću jednodušnost saborskih otaca glede spomenute Deklaracije na predstojećem zasjedanju na kojem ju je trebalo konačno odobriti i promulgirati. No, usporedno s nastojanjem Tajništva za jedinstvo kršćana oko uobličjenja konačne verzije teksta, u svjetskom tisku, među Židovima, te posebno u redovima njemačkih katolika vladala je velika zabrinutost poradi trajnog kruženja spekulacija glede mogućnosti da se onaj dio Deklaracije koji govori o Židovima bitno oslabi. Međutim ti su strahovi bili neutemeljeni.

Konačno, 30. rujna 1965., prepravljeni tekst je bio podjeljen sabornicima, a 14. listopada kardinal Bea ga je predstavio u saborskoj dvorani. U svojem izlaganju Kardinal je između ostalog obrazložio ispuštanje izraza »krivi za bogoubojstvo« u govoru o Židovima. Naime, taj izraz je izazivao znatna osporavanja i nedoumice pa je kardinal Bea držao uputnim reći slijedeće: »Ako se izraz bogoubojstvo na tolikim stranama krivo shvaća i ako se istu stvarnost može izraziti drugim, pa čak i prikladnijim riječima, nije li onda istina da nam pastoralna razboritost i kršćanska ljubav zabranjuju uporabu ovog izraza te ustvari od nas traže

³³ J. OESTERREICHER, *nav. dj.*, str. 459.

³⁴ *Isto*, str. 460–461.

da istu stvarnost (nekrivnje Židova kao naroda za ubojstvo Isusa Krista, op. aut.) izrazimo uporabom drugih izraza«. ³⁵

Nakon predstavljanja teksta Deklaracije, tog istog dana su započela glasovanja glede »expensio modorum«, koja su završila slijedećeg dana. Sva ta glasovanja prošla su u znaku prihvatanja te se je moglo prijeći na glasovanje cjelokupne sheme. Rezultat je bio 1763 »placet«, 250 »non placet« i 10 nevažećih glasova. ³⁶

Dana 28. listopada 1965. Pavao VI. je zajedno sa saborskim ocima službeno proglasio Deklaraciju o odnosima Crkve s nekršćanskim religijama. Tom prigodom objavljeno je još jedno svečano glasovanje cijelog dokumenta. Broj glasova ovaj put se znatno povećao te je iznosio 2221, dok je 88 otaca glasovalo protiv uz tri nevažeća glasa. ³⁷ Time je dokument, koji je tijekom cijelog održavanja Sabora bio objektom dugih, živih i žustrih diskusija i sporenja, postao dijelom katoličke nauke, nakon što je dobio skoro jednodušnu podršku.

7. Zaključna razmišljanja

Iz kratko orisanih stavova predsaborskog učiteljstva glede odnosa Crkve i religija, a još više iz prikaza procesa nastajanja deklaracije *NA*, postaje očito da je tu riječ o jednom saborskom dokumentu koji u prethodnim izjašnjavanjima crkvenog učiteljstva nalazi tek slabo uporište. Početna nepredviđenost ovog dokumenta, njegovo mukotrpno nastajanje s puno obrata svjedoče o tome kako je dobar dio učiteljstva tek tijekom Sabora postajao svjestan teoloških i pastoralnih posljedica novih duhovnih i društvenih prilika u kojima se je našla suvremena Crkva.

U trajnom »crescendu« afirmirao se na Saboru, ne bez utjecaja prvih predsaborskih promišljanja nekršćanskih religija katoličkih teologa, nov način gledanja na fenomen religija kao i na problem odnosa s njima. Dotadašnji apologetski pristup, utemeljen na pretežito ekleziocentričnim kategorijama pokazao se u novim okolnostima susreta i prožimanja kultura i religija neodrživim te je ustupio mjesto jednoj novoj kristocentrično motiviranoj logici dijaloga.

³⁵ *AS*, vol. IV, pars IV, Typis Poliglottis Vaticanis, 1977., str. 722. Globalna osuda antisemitizma i progona Židova te sporenja oko prikladnosti uporabe izraza *bogoubojstvo* do te su mjere monopolizirali interes Sabora da se je propustilo izričito progovoriti o nacističkom uništenju europskog židovstva. No, to je donekle razumljivo ako se ima u vidu da 60-ih godina razmišljanja i istraživanja o Shoahu i njezinim implikacijama još nisu niti među Židovima bila dosegla onaj intenzitet koji će biti postignut nešto kasnije: M. P. O'CONNOR, *The Universality of salvation: Christianity, Judaism and other religions in Dante, Nostra aetate, and the New Catechism*, u: *Journal of Ecumenical studies*, vol 33 (1996), 4, str. 502–503.

³⁶ *Isto*, str. 800 i 824.

³⁷ *AS*, vol. IV, pars V, Typis Polyglottis Vaticanis, 1977., str. 722.

Zacijelo deklaracija *NA* predstavlja sintezu raznih teoloških i biografskih silnica nazočnih među sabornicima. Ono, međutim, što nam se u veoma uzbuđljivom procesu nastajanja tog dokumenta čini posebno vrijednim pažnje jest činjenica da je odlučujuću ulogu katalizatora odigrao neposredni interes Sabora za uspostavu novih odnosa Crkve i Židova. Naime, Židovi, židovske teme kao i zajednice židovske dijaspore stoje na počecima Crkve i predstavljaju odskočnu dasku s koje se je prva Crkva lansirala ususret svijetu religija. Ali ubrzo je Crkva okrenula leđa sinagogi, pa ne čudi ako se je i susret s religijama odvijao uglavnom u znaku monologa. Međutim na Saboru Crkva se ponovno okreće Židovima. Posvješćuje zajedničke korjene, nastoji pokazati kao teološki neutemeljena sva tradicionalna uporišta stoljetne kršćanske nesklonosti Židovima. I baš to nastojanje oko ponovnog zbližavanja sa Židovima doprinosi postavljanju teoloških temelja koji omogućuju početak jedne nove dijaloške epohe u odnosima Crkve i religija.

Kao da Duh Sveti, nesumnjivo jedan od odlučujućih protagonista Sabora, želi i na ovaj način posvijestiti kršćanima, i to baš u trenutku kada Crkva stoji na jednom novom početku globalnog susreta sa svim religijama svijeta, njihovu trajnu i sve u svemu bogom-danu ali izvan logike vjere teško shvatljivu upućenost na narod Saveza »nikad opozvanog« (Rim 11,28).

Već se je Pavao pitao, pokušavajući proniknuti misterij Izraela: »Možda je Bog samo Bog Židova? Nije li i pogana?« (Rim 3,29) tj. i drugih ljudi. Slično pitanje postavila je i Katolička crkva na II. vatikanskom saboru te je na njega potvrdno odgovorila kao i Apostol. I to je bio početak uistinu nove epohe dijaloga. »Naime«, kako reče kardinal Bea u intervju danom dan nakon svečanog proglašenja *NA*, »Deklaracija predstavlja jedan veoma važan i obećavajući početak, ali ipak samo početak jednog dugog i odgovornog puta prema ne lako dostiživom cilju stvaranja jednog novog čovječanstva u kojem će se svi ljudi uistinu osjećati i ponašati kao djeca istog Oca koji je na nebesima.«³⁸

³⁸ S. SCHMIDT, *nav. dj.*, str. 589. Već je na samom Saboru kao i kod prvih komentatora nazočno uvjerenje kako neposredni cilj deklaracije *NA* nije bio formuliranje jedne zaokružene teologije nekršćanskih religija, a još manje potpuna prikazba tih religija s njihovim manje prihvatljivim stranama. Naprotiv, u tom se dokumentu nastoji u prvom redu pokazati ono što ljude i religije međusobno povezuje, a što može poslužiti kao polazište budućeg dijaloga i suradnje Crkve sa religijama. Tako *NA* ne ide niti za tim da iznese »punu istinu o Židovima i njihovoj religiji«, već se tu radi o »punoj istini onoga što povezuje Židove i Crkvu«: E. SCHILLEBEECKX, *Besinnung auf das Zweite Vatikanum. Vierte Session, Bilanz und Übersicht*, Wien–Freiburg–Basel, 1966., str. 42–43.

Zusammenfassung

*DIE ENTSTEHUNGSGESCHICHTE DER KONZILSDEKLARATION
»NOSTRA AETATE«*

Während des II. vatikanischen Konzils machte die Katholische Kirche einen radikalen Schritt in Richtung des Dialogs mit den nichtchristlichen Religionen. Die Grösse dieser neuen Einstellung zeigt Autor durch einen Vergleich der Materialien der Vorbereitungsphase des Konzils mit dem Schlußdokument Nostra Aetate.

Dabei zeigt sich die Dürftigkeit der bisherigen Äußerungen des Lehramtes in dieser Frage sowie langsame Änderung der traditionellen apologetischen Einstellung der Mehrzahl der Konzilsväter in Richtung des Dialogs. Hierin läßt sich etwas von der Logik der Wirkung des Heiligen Geistes vermuten, der seine Ziele oft auch neben und gegen die Einstellung der Akteure des Geschehens erreichen weiß.

Schlüsselworte: Vaticanum II, Nostra Aetate, Lehramt und nichtchr, Religionen, Kirche und Juden, Vatikan und Araber.